

Jegyzetek Budai Parmenius Istvánról

(Egy kitűnő könyv margójára)

A XVI. századi tengerentúli felfedezések egyik legkiválóbb mai kutatója, David B. Quinn szerint alig akadt e korban olyan utazó, akit elsősorban irodalmi, költői ambíciók indítottak veszélyes és kalandos útra. A nagy kivétel Camoëns volt, de utána mindjárt egy magyart, Budai Parmenius Istvánt kell említeni. Csak míg a portugál költő hazajutott és megírhatta remekművét, addig Parmenius Új-Fundland partjainál az óceán hullámai közt lelte halálát, s benne így — Quinn nem habozik kijelenteni — az angol felfedező utazások elvesztették a maguk Camoënsét.¹ E dicsőretnem utolsó sorban a kortársak ítélete jogosította fel az angol tudóst. Edward Hayes, aki túlélte Sir Humphrey Gilbert balulsikerült 1583. évi expedícióját, az egyik legnagyobb veszteségnek tekinti, hogy a vízbe fulladtak között volt „egy tanult ember, egy Buda városában született magyar, akit ezért Budaeus-nak hívtak, aki a jó ügy iránti jámborságból és buzgalomból merészkedett ebbe a vállalkozásba. Ez az orator és korunk kiváló költője arra gondolt, hogy nemzetünk dicsőségére majd latin nyelven megörökíti a felfedezés során történt, emlékezetre méltó eseményeket és dolgokat, felkészítve ékes stílusával.”²

A magyar tudományak nem válik dicsőségére, hogy szinte megfélemedeztetett erről a figyelemreméltó humanista költőről. Neve nem szerepel sem a magyar irodalomtörténet akadémiai kézikönyvében, sem a *Magyar irodalmi lexikon*-ban, sem a *Magyar életrajzi lexikon*-ban. Talán Parmenius szerencséjére, mert olyan kitűnő s pompás kiállítású monográfiát és szövegkiadást egyhamar aligha kaphatott volna szülőhazájától, mint amelyet most David B. Quinn és Neil M. Cheshire szentelt életének és munkásságának: *The New Found Land of Stephen Parmenius. The life and writings of a Hungarian poet, drowned on a voyage from Newfoundland. 1583.* (University of Toronto Press, 1972. 250 l.) Nemzetközi jelentőségű XVI. századi humanisták közül eddig egyedül Dudith Andrásról birtunk korszerű és alapos monográfiát a francia Pierre Costil jóvoltából,³ a két kitűnő angol szerző most megajándékozott minket Budai Parmenius mintaszerű feldolgozásával. Vajon arra kell várunk, hogy majd egyszer a többieknek, Zsámboki Jánosnak, Dávid Ferencnek is akad modern *külföldi* monográfusa?

Quinn és Cheshire munkájáról csak a legnagyobb elismerés hangján lehet nyilatkozni. A könyv részben megrajzolja Parmenius életpályáját — az adatok hiánya miatt elsősorban angliai tevékenységét —, részben pedig közli műveinek eredeti latin szövegét, angol fordítással s igen részletes jegyzetapparátussal együtt. A történeti, életrajzi munka Quinn, a szövegkiadásé, fordításé, irodalmi értelmezésé Cheshire munkája, valójában azonban — mint az előszó is hangsúlyozza — a két tudós kutatásai szorosan összefonódtak, mindketten jelentős új dokumentumok felfedezésével, illetve felismerések megtételével egészítették ki egymás munkáját. Eredményeik summája, hála Quinn buzgóságának, magyarul is olvasható: *Budai Parmenius István, az első magyar utazó Észak-Amerikában* (ItK 1974, 203—210).

Quinn kitűnő magyar összefoglalása felment a monográfia részletesebb ismertetésének feladata alól. Csupán emlékeztetőül idézem fel ezért hősünk életpályájának legfontosabb tényeit. Hogy már a török uralom alatt született, azt ő maga mondja egyik verse ajánlólevelében, ugyaninnen tudjuk azt is, hogy előbb a hódoltság területén, majd az ország töröktől szabad részén kitűnő iskoláztatásban részesült, melynek befejeztével hároméves külföldi peregrinációra indult. Minthogy 1581 végén már Angliában találjuk, külföldi utazását 1579-ben kezdhetette, amiből Quinn arra következtetett, hogy 1555—1560 között kellett születnie.⁴

¹ QUINN-CHESHIRE: *The New Found Land of Stephen Parmenius*. Toronto 1972. 3—4. 62.

² Uo. 59—61.

³ Pierre COSTIL: *André Dudith humaniste hongrois*. Paris 1935.

⁴ QUINN-CHESHIRE: l.m. 5.

(Ez annál is valószínűbb, mert pl. az 1544-ben ugyancsak hódoltságai területen született és ott is nevelkedett Skaricza Máté szintén 25 éves korában, 1569-ben indult Angliáig terjedő peregrinációs útjára.) Az angliai tartózkodásáról felkutatott kevés adat mesteri értelmezése segítségével Quinn bebizonyította, hogy Parmenius Oxfordban és Londonban a kor szellemi elitjének a környezetébe került, s különösen azok társaságába, akik érdekeltek voltak az újvilág megismerésében és meghódításában.⁵ Az itt szerzett élmények hatására a magyar ifjút elfogta a lelkesedés az új aranykort ígérő felfedezések iránt, s ezért mondott le — komoly lelkiismeretfurdalás árán — a hazatérésről. Az irodalmi körökben két, önálló kötetekben megjelent, hosszabb latin költeménnyel tette ismertté nevét 1582-ben: az egyik a *Paean*, humanista zsoltárparafraze, a másik, a *De navigatione* a felfedező utak és Anglia világtörténelmi missziójának a dicsérete, mellyel kedvező hangulatot igyekezett kelteni Sir Humprey Gilbert tervezett második expedíciója érdekében. Ezzel az expedícióval indult el 1583-ban végzetes útjára, ahonnan eposz helyett csak egy rövid, de történelmi szempontból annál becésebb prózai beszámolóval küldhetett haza, mielőtt augusztus 29-én elérte végzetet.

Míg Parmenius utolsó — angliai — éveiről az angol szerzők jóvoltából viszonylag részletesen vagyunk informálva, csaknem teljesen homály fedi mindazt, ami vele előzőleg történt. Azontúl, amit író-utazónk maga mond szülőhelyéről és — nevek említése nélkül — hazai tanulmányairól a *De navigatione* Gilberthez címzett ajánlólevelében, Quinn egyetlen 1581 előtti adatot tud említeni róla. Eszerint egy nagy valószínűséggel vele azonosítható Stephanus Budaeus 1579-ben a heidelbergi egyetemre iratkozott be.⁶ Ez az egyetlen olyan értesülés, melyet a magyar monografus egy magyar cikkből merít, de — mint alább látni fogjuk — ez az adat is hibás. A magyar kutatás hozzájárulása a Parmenius-kérdés tisztázásához tehát a nullával egyenlő. Nagyon is jogos tehát a David Quinn magyar tanulmányában olvasható biztatás: kívánatos, hogy végre a magyar kutatók is tegyenek valamit.⁷

Biztos magyarországi források hiányában ez igénynek eleget tenni nem könnyű. Nyilván ez tartotta eddig vissza kutatóinkat attól, hogy Parmeniusszal foglakozzanak, magyar nyelven ugyanis Kropf Lajosnak Parmenius felfedező rövid írása óta⁸ csak szakszerűtlen cikkek próbáltak fényt deríteni családjára, tanulmányaira — siralmas eredménnyel. Minthogy a *pajzs* jelentésű görög-latin *parma* szó és írónk humanista neve között összefüggés gyanítható, már Kropf óta él az a feltételezés, hogy az író eredeti családi neve esetleg *Pajzs*, *Pais* lehetett. Ebből kiindulva Láng Dezső a következőket írja (dokumentáció, hivatkozás nélkül!): „Újabb okiratpublikációkból tudunk a budai protestáns Peis családról, amely a törökök elől 1557-ben Nyitrára menekült, ahol az ellenreformátus [!] dominikánusok a családfőt, Peis Jánost és három fiát, ifj. Jánost, Gábort és Mártont 1574-ben 'makacs eretnokségükben megátalkodottak találván' gályára juttatták.” A cikk írója feltételezi, hogy volt egy negyedik testvér is, a Parmeniusszal azonos Peis István, akinek sikerült elkerülnie apja és fiverei sorsát.⁹ Attól eltekintve, hogy Budán, a később idézendő török defterek szerint, semmiféle Peis nevű család nem létezett, az elmondottak telve vannak képtelenségekkel: 1574-ben nem voltak már Magyarországon dominikánusok, s hitéért ekkor senkit sem küldtek gályára. Ezzel szemben pontosan száz év múlva, 1674-ben számos protestánst ítél gályarabságra Szelepcsényi György pozsonyi véstörvényeszeke (persze ekkor is csak lelkészeket), s így Láng Dezső naiv kombinációja alighanem ezzel fíghet össze.¹⁰

Egy másik szerzőnek, Ács Tivadarnak a Parmenius angliai szereplésével kapcsolatos kitalálásairól (pl. hogy az oxfordi egyetem főkönyvtárosa lett volna) már Quinn is megállapította, hogy minden alapot nélkülöznék.¹¹ Ráadásul Ács azt hitte, hogy felfedezett egy *Tem-zéhez* című ismeretlen Parmenius-költeményt, s ennek a szövegét magyar prózai fordításban közre is adta — holott a már Kropf által is ismert, s angol és amerikai gyűjteményes kötetekben újabban is többször kiadott *De navigatione*-t fordította le valójában, megtévesztve azáltal, hogy ennek az élén egy *Ad Thamesin* című hatsoros verses előhang áll.¹² Egy másik cikkében — ahol a magyar humanista már „Anglia legünnepeltebb költőjé”-vé lép elő, s amely szerint az új-fundlandi expedíció megverselésére egyenesen maga Erzsébet királynő adott neki megbízást! — az a látszólag szolid állítás is szerepel, hogy az OszK Fol. Hung. 1734.

⁵ Ime néhány név Parmenius bizonyítható, illetve valószínűsíthető angliai ismerőseik közül: Richard Hakluyt, a felfedező utazások kutatója; William Camden, Henri és Thomas Savile humanista történésiről; John Florio, Montaigne angol fordítója; Sir Walter Raleigh, John Dee, Philip Sidney stb.

⁶ QUINN-CHESHIRE: i.m. 6.

⁷ QUINN, ItK 1974. 203–204.

⁸ KROPF Lajos: Budai Parmenius István. Száz 1889, 150–154.

⁹ LÁNG Dezső: Budai Parmenius István. Magyar Hírek 1967. nov. 23, 9.

¹⁰ Peis nevű személyek azonban az 1674. évi gályarabperben sem szerepelnek. Vö. LADÁNYI Gedeon: A protestáns papok ellen 1674. Szelepcsényi György esztergomi érsek elnöklése alatt Pozsonban tartott delegatum judicium teljes jegyzőkönyve. SpFüz 1863, 542–567, 655–690, 915–933. — RÁCZ Károly: A pozsonyi vértörvényeszeke áldozatai 1674-ben. Sárospatak 1874.

¹¹ QUINN-CHESHIRE: i.m. 26.

¹² ÁCS Tivadar: Egy tengerbe vesztett magyar humanista költő a XVI. században. FK 1962, 115–122.

számú kézírata szerint a dunamenti református egyházkerületből külföldi egyetemre beiratkozott hallgatók sorában szerepel Stephanus Budaeus, mint heidelbergi diák 1579-ben.¹³

Ezzel az adattal szemben némileg gyanút ébreszthet, hogy a heidelbergi egyetem fennmaradt és megbízhatóan kiadott anyakönyveiben e névvel nem találkozunk; sőt, 1577 és 1584 között nincs is magyar beiratkozó.¹⁴ Feltűnik viszont Stephanus Budaeus Wittenbergben, ahová Bartholomaeides szerint 1579. szeptember 29-én iratkozott be, s ezt az adatot átvették Fraknói Vilmos és Földvály László jól ismert munkái is.¹⁵ Az OSZK-nak A dunamelléki egyházkerület területén született azon egyének névsora, kik a külföldi egyetemeket látogatták 1522–1600-ig című, Fol. Hung. 1734. számú kézírata pedig semmi más, mint a dunamelléki ref. egyházkerület monográfiáját megíró Földvály László anyaggyűjtésének egyik része. A kéziratban olvasható névsor pontosan egyezik a monográfiájában közölttel, ahol Budaeus természetesen mint wittenbergi diák szerepel. Ács Tivadar azért vélte e Stephaneus Budaeast a kézirat alapján heidelbergi tanulóknak, mert Földvály feljegyzéseinek lapjait a bekötéskor összezárták, s így a figyelmetlen szemlélő a 19. lapon olvasható bejegyzést könnyen vonatkoztathatta Heidelbergre.¹⁶ Vagyis a heidelbergi tanulásra eszerint semmiféle bizonyíték sincs. De legalább számolhatunk Budai Istvánnak wittenbergi tanulásával, amit egyébként — kitűnő érzékkel — már Quinn is feltételezett.¹⁷

De vajon mi lehetett az eredeti neve? Elvben elképzelhető lenne a *Pajzs* név — bár a *parma* (pajzs) szóból a *parmenius* alak képzése meglehetősen erőltetett lenne. Quinn könyvének egyik recenzense, Fáy Attila felveti azt a lehetőséget is, hogy a *parma* magyar megfelelőjeként a *vért* szó is számításba jöhet, s ez esetben költőnk neve *Vértesi* lehetett, s talán rokona Bakócz ily nevű unokaöccsének.¹⁸ A baj csak az, hogy a török uralom alatti Buda lakói között sem *Pajzs*, sem *Vértesi* nevű családot nem találunk. Pedig a török pénzügyigazgatás jóvoltából pontosan ismerjük az adókötelesek névsorát, a deftereket, sőt közülük az 1546. és 1562. éviéknak modern kiadásával is rendelkezünk.¹⁹ Találunk ugyan mindkét jegyzékben egy Paizsjártó András nevű budai lakost, akivel 1546-ban együtt élt még nőtlen Ferenc nevű fia; valamint Óbudán egy Paizs Ferencet hasonnevű nőtlen fiával, s — az 1546-i jegyzékben — Máté, Ambrus és Albert nevű testvéreivel; — Istvánt azonban hiába keresünk.²⁰ De egyébként is a Paizsgyártóból nem lehet Parmenius, Óbuda pedig teljesen független város Budától. A budai lakosok között nincs tehát olyan név, mely gyanúba vehető lenne.

Van azonban Ráckeven. Az 1562. évi defterben feltűnik egy Budai István, aki már 1559-ben is szerepel mint újonnan beköltözött.²¹ Nyilván azért szerepel e néven, mert Budáról települt át az ekkor virágzó Ráckeve-re, ahol azután nem eredeti nevén, hanem budai származása szerint tartották nyilván. Ez esetben azonos lehet az 1546-os defter bármelyik Budán lakozó olyan Istvánjával, aki 1562-ben már nem szerepel a névsorban, így akár Csaplár Márkónak, akár Gonda Ambrusnak István nevű, 1546-ban még nőtlen fiával.²² A ráckevei polgár és a későbbi wittenbergi diák névazonossága ellenére arra semmiképpen sem gondolhatunk, hogy az 1559-ben és 1562-ben Ráckeven nyilvántartott Budai István a költő-utazó lenne azonos, hiszen ez utóbbi mint tíz éven aluli gyerek nem szerepelhet a névsorban. Elképzelhető azonban, hogy a ráckevei polgárok között költő-humanistánk apjának a nyomára akadunk, aki ez esetben néhány éves hasonnevű kisfiával Budáról az 1550-es évek végén költözött át Ráckeve-re. Lehet persze, hogy ez a kombináció sem több pusztá találgatásnál. De ha netán igaznak bizonyulna, Parmenius hazai tanulmányainak, műveltsége gyökereinek a kérdése egyszeribe megmagyarázható lenne.

Hiszen a hódoltság területén a 60-as években Tolna mellett Ráckeve volt a magyarság legfőbb gazdasági és kulturális centruma. Keresztény magyar lakóinak száma jóval felülmúlta

¹³ Uő.: Ki volt Budai-Parmenius István? Magyar Nemzet 1968. jan. 24. 3.

¹⁴ Vö. Gustav TOEPKE: Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662. II. Heidelberg 1886.

¹⁵ Joannes Ladislaus BARTHOLOMAEIDES: Memoria Ungarorum qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proximis concludendis seculis studia in ludis patris coepta confirmarunt. Pest 1817, 72. — Frankl [FRAKNÓI] Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp. 1873. — FÖLDVÁLY László: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. Bp. 1898. I. 54.

¹⁶ Az 1892-ből származó kézirat mindvégig Földvály kézírása, a 12b lapon olvasható is ceruzával írt névbejegyzése. Az összezárt kézirat jelenleg az első 12 lapon a wittenbergi tanulók adatait olvashatjuk, de csak az 1556 és 1584 között beiratkozottak nevei hiányzanak. A 12a lap közepe táján olvasható az új cím: „Heidelbergában tanultak”, s azután a lap aljára heidelbergi diákok felsorolása következik, a következő, 13. levéltől kezdve azonban — mondat közben kezdődve; — már ismét a wittenbergi diákokról esik szó egészen a 22. levélig. Ebben a részben olvasható Budai István neve.

¹⁷ QUINN: ItK 1974, 204.

¹⁸ University of Toronto Quarterly 1974, 385–388.

¹⁹ Gyula KÁLDY-NAGY: Kanuní devri Budin tahrir defteri (1546–1562). Ankara Üniversitesi Basimevi, 1971.

²⁰ I.m. 8, 13, 60.

²¹ I.m. 93. — Az 1559-es adatot KÁLDY-NAGY Gyula volt szíves számomra megkeresni az az évi defter fényképmásolatában.

²² I.m. 9–10.

ekkor Budáét, a szellemi életet pedig Szegedi Kis István és Skaricza Máté neve fémjelezte. A ráckevei iskolát 1564-ben Skaricza igazgatta, majd mikor Kolozsvárra ment tanulmányait folytatni, az iskola vezetését a dialektikában, görög irodalomban és zenében jártas Szebeni János vette át, Erdélyből visszajövet pedig Skaricza azt a Kaplyáni Tamást hozta magával az iskola igazgatására, aki előzőleg Váradon a görög nyelvben és költészetben képezte magát. Itt tehát módjában lehetett a későbbi világjáró költőnek megszereznie a humanista műveltség alapjait, beleértve a görög tudást is.²³ Ha ezután arra gondolunk, hogy a kiváló hódoltsági iskolákból a továbbtanulni akarók útja — hacsak nem egyenesen külföldre mentek, mint Tolnáról annyian — az 1560-as és 70-es években többnyire Kolozsvárra vezetett,²⁴ a maradék Magyarország akkori legszínvonalasabb iskolájába, akkor Budai Istvánról is valószínűsíthető, hogy feltételezett mesterének, Skariczának a nyomait követve ő is a „metropolis Transylvaniae” felé vette útját. Mindezt igazolni látszik a *De navigatione* ajánlólevelének az a mondata, melyben származására és hazai tanulmányaira utal: „In servitute et barbarie Turcica, Christiani tamen magno immortalis Dei beneficio parentibus, natus, aliquam etiam aetatis partem educatus, postquam doctissimorum hominum opera, quibus tum Pannoniae nostrae tum imprimis salvae adhuc earum reliquae florescunt, in literis adolevissem, more nostrorum hominum ad invidendas Christiani orbis Academias ablegatus fui.”²⁵ (Török szolgaságban és barbárságban, de a halhatatlan Isten nagy jótéteményeként mégis keresztény szülőktől születtem s életidőm egy részében ott is nevelkedtem, majd miután a tudományokban előrehaladásra tettem szert ama igen tudós férfiak fáradozása révén, akikkel a mi Pannoniáink [!] de elsősorban azok épen maradt részei büszkélkednek, a mi embereink szokása szerint a keresztény világ akadémiáinak felkeresésére küldtek el.) E sorokból világosan kiderül, hogy nevelkedésének színhelye részben még a hódoltsági terület, részben azonban az ország valamelyik „épen maradt része” volt, továbbá, hogy számításba veszi — a kor szóhasználata szerint — „mindkét Pannoniát”, azaz a királyi Magyarországot és Erdélyt egyaránt, s végül hogy mindenütt tudós tanárok képezték.

De azért is egyedül Kolozsvárt tekinthetjük Budai Parmenius István szárnyrabocsátójának, mert a másik két rangos protestáns kollégium, a debreceni és a sárospataki csak prédikatori, teológiai karrier elindítója lehetett volna, míg költőnk esetében lelkeszi ambícióknak nyomát sem találjuk. Protestáns meggyőződése, határozott pápaellenessége lépten-nyomon kiütöközik műveiből, de minden felekezeti elkötelezettség nélkül. Zsoltárparafrázisa is egy protestáns világi humanistának a műve — az antikizáló cím (*Paeon*), valamint a platonista, lucretiusi allúziók is erre utalnak²⁶ — ilyenre pedig az 1570-es években leginkább a kitűnő tanárokkal rendelkező, toleranciájáról ismert, humanista szellemű kolozsvári unitárius kollégium s az erdélyi humanista környezet formálhatta.

Peregrinációjáról ő maga azt vallja, hogy annak során nemcsak számos kulturális központot („compluria Musarum hospitia”) látogatott meg, hanem sok bölcsen szervezett államot és jól adminisztrált egyházat is („sed multas etiam sapienter institutas republicas, multarum ecclesiarum probatissimas administrationes”), ami világosan politikusi — humanista érdeklődést, nem pedig egyházi szolgálatra való felkészülést sejtet, miként az is, hogy egyik legfőbb célja kiváló emberek barátságának vagy legalább ismeretségének a megszerzése volt.²⁷ E célkitűzésekből következik, hogy a wittenbergi kivételével az egyetemi matrikuláció hallgatnának róla, hiszen nem rendszeres egyetemi tanulmányokra, kenyérkeresetet biztosító fokozat megszerzésére törekedett, hanem tapasztalatokra, tudásvágyának kielégítésére. S erre végül Angliát találta a legalkalmasabbnak: „non locus, non natio, non respublica ulla nobis aequae ac tua Britannia complacuit” (egyetlen hely, nemzet, állam sem tetszett nekem annyira, mint a te Britanniád) — írta Gilbertnek címzett ajánlólevelében. Olyan emberséggel fogadták őt ebben az országban, hogy „az angolok kedves barátsága csaknem kitörölte belőlem a vágyódást a két Pannonia és az én Budám iránt, melyek számomra a haza nevét jelentik” (suavissimae Anglorum, amicitiae ferme aboleverint desiderium et Pannoniarum et Budae meae, quibus patriae nomen debeo”).²⁸

Vajon az eredetileg csak Budai István néven ismert ifjú nem ekkor, Angliába érve, alkotta magának és vette fel a Parmenius nevet? Ez esetben nem egy eredeti magyar név antikizált formáját, hanem valamilyen morális, szimbolikus tartalmat kell keresnünk mögötte. A *maradni, hűségesnek, elkötelezettnek lenni valami mellett* jelentésű görög *παρμένειν* vagy *παρμένειν*

²³ Skaricza: Stephani Szegedini vita. Klad. KATHONA Géza. Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974, 105–107.

²⁴ KATHONA: l.m. 27–29.

²⁵ QUINN-CESHIRE: l.m. 76.

²⁶ QUINN-CESHIRE: l.m. 30–31.

²⁷ Uo. 76.

²⁸ Uo.

igének ismeretes *παρμενίος* vagy *παραρμενίος* alakú igeneve, melynek jelentése: *aki marad, aki kitart*.²⁹ E névkreációval a magyar humanista a hazájához való változatlan hűségét, vagy éppen az Angliában maradását, vagy akár mind a kettőt akarhatta jelezni. Az ilyen raffiniált szimbólum-keresés, nehezen megfejthető intellektuális játék korántsem volt idegen a kései humanizmus világában. Bizonyítékunk e feltevés igazolására természetesen nincs, az azonban kétségtelen, hogy a *parmenius* szó — mint láttuk — egyetlen budai családnévvel sem hozható kapcsolatba, s egyébként sem fordul elő 1582-nél, vagyis hősünk angliai tartózkodásánál korábbi forrásban.

Nyitott kérdés egyelőre, hogy került Parmenius Angliába, s ott rögtön a legjobb körökbe? Quinn a monográfiában több lehetőséget is felvet. Minthogy a magyar költő élvezte az előkelő Unton család támogatását, s e család egyik tagja az 1581 előtti években Padovában tanult, lehetségesnek tartja, hogy az itt szövőődött esetleges barátság egyengette útját Angliába. De gyanúba veszi a történetíró Henri Savile-t is, aki ugyan ez idő tájt nem tartózkodott Angliában, öccse, Thomas azonban Parmenius angol barátainak egyike volt: 1583. február 9-én a *Paean* egy dedikált példányát kapta tőle.³⁰ Magyar nyelvű tanulmányában azonban Quinn már határozottan a Savile fivéreknek tulajdonítja a kulcsszerepet, ezeknek Dudith Andráshoz fűződő szoros kapcsolata révén.³¹ Henri ugyanis 1581-ben hat hónapon át volt Dudith asztaltársa Boroszlóban, Thomas pedig 1588–89 telén élt Dudith házában s jelen volt halálos ágynál is.³² A Savile fivéreknek és a humanista körökben oly nagy tekintélyt élvező Dudithnak ez a tartós barátsága valóban könnyen kiindulópontja lehetett Parmenius angliai karrierjének — feltéve persze, hogy ez utóbbi kapcsolatba került Dudithcsal az 1570-es évek végén. De talán ez is valószínűsíthető.

Hiszen ha abból indulunk ki, hogy Budai István nagy valószínűség szerint Erdélyből elindulva 1579-ben a wittenbergi egyetemre iratkozott be, akkor útja aligha vezethetett másfelé, mint Báthory Lengyelországán át, s közelebből Krakkón és Boroszlón keresztül. S miután Budai Istvánnak Erdélyben elsősorban humanista nem pedig egyházi pártfogói lehettek, tőlük könnyen kaphatott megfelelő ajánlólevelet a Boroszlóba ez idő tájt visszavonult nagy humanistához. A tudós emberekkel való találkozásra tudatosan készülő ifjú peregrinus nyilván megragadta az alkalmat, hogy a nagy Dudithcsal megismerkedjen. Órála viszont tudjuk, hogy élete utolsó évtizedében sokat foglalkoztatta a tehetséges magyar ifjak külföldi tanulmányainak ügye, s evégből éppen Wittenbergben egy kollégium alapítására gondolt.³³ David Quinn sejtésének tehát semmi sem mond ellent: Dudith rokonszenvvel fogadhatta 1579-ben az erdélyi humanisták közt nevelkedett, Wittenbergbe tartó ifjút, később, 1581-ben pedig — kérésére — a nála időző Henri Savile beajánlhatta angliai barátainak a körébe.

E sajnos pusztán feltevéseken alapuló következtetések valószínűségét növelik azok az adatok, melyek Angliának, de különösen személy szerint Erzsébet királynőnek ez időbeni magyarországi és erdélyi kultuszáról tanúskodnak. A Báthory szolgálatában álló s Erdélyben is gyakran tartózkodó humanisták közül Berzeviczy Márton volt az első, aki személyesen is megfordult Angliában s — 1564-ben magánál a királynőnél is tisztelgett.³⁴ Néhány évvel később megcsodálta Londont és Erzsébet udvarát Budai feltételezett egyik ráckevei mestere, Skaricza Máté is.³⁵ De különösen az erdélyi antitrinitáriusok körében fejlődött valóságos mítosz Erzsébet alakja köré, vagyis abban a körben, ahol véleményünk szerint Parmenius hazai tanulmányait folytatta.

A lengyel és magyar antitrinitáriusok manifesztumaként tekinthető kollektív munkának, a *De falsa et vera unius Dei . . . cognitione* című, Gyulafehérvárott 1568-ben megjelent műnek³⁶ Dávid Ferenc, Blandrata és társaik a jelek szerint egy újabb kiadását tervezték megjelentetni, de ezt már nem II. János választott magyar királynak, hanem angliai Erzsébetnek ajánlva.³⁷ Az új kiadásból ugyan semmi sem lett, az Erzsébethez címzett s 1570-ben Gyulafehérvárt kelt latin előszó szövege azonban fennmaradt.³⁸ Ebben Magyaroszágnak, Lengyelországnak és Erdélynek „az igazság mennyei doktrínájában egyetértő” lelkipásztorai elpanaszolva a lengyel, francia, svájci és német földön üldözött testvéreik szomorú sorsát, köszönik Istennek, hogy II. János asilumot biztosít országában számukra, olyat, amelyhez

²⁹ Vö. BAILLY: Dictionnaire grec-français. 1910.

³⁰ QUINN-CHESHIRE: i.m. 16–18.

³¹ QUINN-ITK 1974, 204.

³² COSTIL: i.m. 34, 202.

³³ Uo. 208–209.

³⁴ VERESS Endre: Berzeviczy Márton erdélyi kancellár. Bp. 1911. 43–44.

³⁵ KATHONA: I. kiad. 113.

³⁶ RMNy I. 254.

³⁷ Vö. Antal PIRNÁT: L'Italia e gli antitrinitari transilvani. In: Venezia e Ungheria nel Rinascimento. Firenze-Venezia 1973. 434.

³⁸ A kolozsvári Unitárius Theológia könyvtárában őrzött kézirat mikrofilmjét lásd az MTA Könyvtárban.

csak Erzsébet országa hasonlítható. Erzsébet Angliája nemcsak ebben az előszóban szerepel a tolerancia hazájaként; így nyilatkozik a kelet-európai antitrinitarizmus egyik legnagyobb alakja, Paleologus is az 1576-ban Morvaországban befejezett *Adversus Pii V. proscriptorem Elizabethae Reginae Angliae* című kéziratban maradt munkájában.³⁹ Erzsébethez címzett ajánlólevélben Paleologus hangsúlyozza, hogy mindig rokonszenvvel viseltetett az angolok iránt, vannak is angol kapcsolatai, s ezért kötelességének tartja, hogy V. Pius kiközösítő bullájával szemben a királynőt megvédjé. Paleologusról tudjuk, hogy fontos összekötő szerepet játszott az erdélyiek és Dudith között, s hogy vele elfogatásáig kapcsolatban volt. Aki tehát Ráckevevérről indulva Kolozsváron át Dudith segítségével jut el a szigetországba, arról nem csodálható, hogy várakozásokkal telve s már egy bizonyos Erzsébet-mitosz ismeretében lép angol földre. Csak így érthető angliai költeményének az a sora, melyben az Erzsébetre tekintő, jobb jövőt remélő népek sorában a védett határok közt egyesülni törekvő pannónokat is említi.⁴⁰

Sőt, az újvilággal szembeni utopisztikus várakozás sem lehetett már tőle teljesen idegen, midőn angol földre lépett. Paleologus Kolozsvárott is hirdette azt a nézetét, hogy az indiánok nem származhatnak Ádámtól, s így az eredendő bűnben sem részesek, és éppen Kolozsvárt írta meg 1574-ben *Catechesis christiana* című dialógusát, melynek egyik szereplőjeként az indián Telephust, a romlatlan, naiv „vadember”-t beszélgeti, akinek egyszerű erkölce, természetes racionalizmusa kiáltó ellentétben van az európaiak képmutatásával s vallásuk elsősorban a katolicizmus irracionálisizmusával.⁴¹ Ha Budai Parmenius István az 1570-es években valóban a kolozsvári kollégiumban tanult, akkor a *Cathechesis*-t bizonyára ismerhette, hiszen szerzője azt nem utolsósorban a tanulóifjúság okulására írta, talán deklamálva elő is adta.

Vajon ezeknek a hazai előzményeknek nem lehetett részük abban, hogy Parmenius Angliába érve éppen Erzsébet uralmának és az újvilág romlatlan bennszülötteinek a találkozásától várta az új aranykor beköszöntét? Az 1582-ben írt *De navigatione*-t olvasva, nem támad olyan érzésünk, hogy sebtében eltanult sablonokkal, az angol földön ekkor divatos frázisok szajkózásával van dolgunk. Sokkal inkább egy jól megérlelt, mélyen gyökerező költői-politikai koncepcióval találkozunk. Midőn Budai Parmenius István Sir Humprey Gilbert tervezett második expedíciójának propagandistájává szegődött, a kései reneszánsz egyik legigéretesebb mítosznak építésében vállalt alkotó s egyes mozzanatokban talán kezdeményező szerepet.

A *De navigatione* a késő reneszánsz válság-érzés jellegzetes kifejezője. Az ismert világ visszavonhatatlanul a háborúk, a zsarnokság áldozata lett. Babilon, a perzsák, a macedonok, majd Róma igazta le, most pedig — írja — részben a török uralma, részben a pápa igája nehezedik rá, s ez utóbbi a spanyolok jóvoltából a Columbus által felfedezett világrészre is áterjedt. Íme, együtt van itt humanista átfogalmazásban a magyar reformáció egyik ismert gondolatsora: a négy birodalomnak és a két Antikrisztus országának a képzete. A testi (török) és lelki (pápa) Antikrisztussal a reformátorok Krisztus igaz egyházát állították szembe, melyet a lelkekben akartak felépíteni. Parmenius viszont a töröktől, papától sújtott Európa alternatívájaként az ismert világ határain túl felfedezendő újvilágot mutatja fel. Csak a még ismeretlen új földrész romlatlan lakói, akik törvényektől mentes, természetes életet élnek, akik sohasem ismerték sem a török, sem a pápa zsarnokságát, biztosíthatják újra a saturnusi aranykor beköszöntét. Ide pedig csak olyan országoknak a fiai juthatnak el, ahová nem ér el sem a török, sem a pápa uralma, ahol háború helyett béke honol, ahol zsarnokság helyett az aurea libertas uralkodik. Ilyen ország Anglia, amelyet istennőként kormányoz a szűz Astraea.

Az Astraea-mitosznak az antikvitásba visszanyúló mély gyökerei vannak.⁴² Astraea a szűz csillagképébe vonul vissza a háború-sújtotta világból, s csak az új aranykor, új békekorszak beköszöntése esetén tér újra vissza a földre. S minthogy a béke legfőbb záloga a nagy erős imperium, a mítoszt aktualizálták az augustusi, a constantinusi korszakra éppúgy, mint a középkori császárságra (Dante például), vagy V. Károly birodalmára. De sohasem oly hatásosan, mint éppen Erzsébet országára, amikor egy felemelkedő birodalom élen egy valóságos vagy valóságosnak hitt szűz állt. Már uralkodásának kezdete óta kísérteni kezdett az Erzsébet-Astraea azonosítás. Hogy uralkodása a szűz csillagkép emelkedésének a jegyében kezdődött, azt éppen az a William Camden, a kor egyik legkiválóbb angol történetírója hangoz-

³⁹ Růžena DOSTÁLOVÁ-JENIŠTOVÁ: Eine neu gefundene Schrift des Jakob Palaeologus. In: Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der neueren Zeit (Berliner Byzantinischer Arbeiten 40). Berlin 1968. 35–44.

⁴⁰ „... longeque remoti / Pannones in tutos optant coalescere fines”. *De navigatione* 235–236; QUINN-CHESHIRE: l.m. 98.

⁴¹ A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. 1964. 496 (PIRNÁT Antal).

⁴² Az Astraea-kérdésről lásd Frances A. YATES: Queen Elizabeth as Astraea. In: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*. 1947. 27–82.

tatta már 1574-ben, aki Parmenius egyik angliai pártfogója lett. A mítosz terjesztésében, kibontakoztatásában nem kisebb emberek vettek részt, mint Giordano Bruno, John Dee, Spencer, Shakespeare. Parmenius verse időben megelőzi a felsoroltak e tárgyú írásait és kijelentéseit, s így a kezdeményezők közé sorolható.

A nagy mű megvalósítása, az új világ és új faj felfedezése a készülődő expedíció vezetőjére, Gilbertre vár, akinek a Themzén távozó hajóit Erzsébet-Astraea úgy nézi majd, mint egykor Pallas a Jazonét. S az új argonautáknak s vezérüknek jut majd osztályrészül a bűnt nem ismerő ártatlan és romlatlan nép civilizálása, városokba tömörítése, ahol mindenki munkájának megfelelően megelégedetten él majd. Egy ideális polgári társadalom víziója jelentkezik itt utópisztikus színekkel, Anglia történelmi missziójának tartva annak megteremtését. Ez a cél, ez a távlat ragadja Parmeniust annyira magával, hogy végül is kész vállalni a hazájától való elszakadást. Éppen az új társadalom rajza után kiált fel, hogy bár lehetne olyan boldog, hogy — hazáját hátrahagyva — ő is hajóra szállhasson, s a műzsákat is magával hozva tanúja s énekesé lehessen az új faj felemelkedésének. A *patria* szót említve hozzá teszi zárójelben: „*pietas ignosce*” — jelölve annak, hogy óhaja, elhatározása nem mentes a lelkiismeret-furdalástól, de egyelőre nem is bízik abban, hogy terve sikerüljön, mert végzete őt arra rendelte, hogy a Duna partjainál dülő csatákról énekeljen.⁴³

Mint tudjuk, a végzet mégsem hazahozta őt, hanem teljesítette vágyát, eljuttatta reményeinek színhelyére, ahol azonban az új aranykor helyett csupán barátságatlan természet és hideg hullámsír várta.

*

A wittenbergi adatot leszámítva, biztos új tényanyaggal nem sikerült gyarapítanunk Budai Parmenius Istvánról szóló ismereteinket. A hazai környezetére, tanulmányai színhelyére vonatkozó feltételezések, valamint az esetleges magyarországi ösztönzések felsorakoztatása s ezeknek az ismertebb angliai életrajzokkal való szembesítése azonban talán mégsem volt felesleges. Ha más nem, legalább megpróbáltuk felvázolni a XVI. század végi Angliába átvándorolt magyar humanista „lehetséges” életpályáját. S ez a pálya a magyar humanizmus története szempontjából magában rejt néhány általánosabb tanulságot. Budai Parmenius ugyanis valahogy olyasféléképpen közeledett az Erzsébet-kori Angliához, mint egykor Janus Pannonius a Quattrocento Itáliájához. Mindketten jól választottak, Európának azt az országát, mely akkor a fejlődésnek, a gazdasági, társadalmi, kulturális haladásnak az élvonalában járt. Janus Pannonius azt, ahol a reneszánsz kezdődött, s első fénykorát élte, Parmenius pedig, azt, ahol az utolsó felragyogására került sor, s ahol története lezárult. Mindketten új költői nevet vettek fel az új országban (Janus maga vall erről versében, Parmeniusról pedig valószínűsítenie próbáltuk); mindketten bekerültek a legjobb intellektuális környezetbe, s a legkorszerűbb eszmék, gondolatok forratagába. Mindketten a török ellen harcoló magyarság hőstetteinek megéneklését érezték igazi kötelességüknek, de ennek egyikük sem tett végül is eleget. Ehelyett mindkettőt egy új, szebb, civilizált, polgáriusult világ ígérete ragadta magával, s lettek mindketten a humanizmus legszebb reményeinek énekesévé.

A két költőt egymás mellé állítva, nem költői nagyság, rang, hanem csupán típus, egyéniség, karakter s főképpen magyar humanista létezés tekintetében látok pályájukban, szerepükben párhuzamot. Ha Parmenius nem is akkora alakja a magyar humanizmus zárószakaszának, miképpen Janus a kezdetének, tisztos hely illeti meg annak történetében.

Klanczay Tibor

„Az Gianeta Padovana nótájára”

Egy Balassi-vers dallama

Balassi Bálint verseinek nótajelzései a mai napig megoldatlan kérdést jelentenek mind a zene-, mind az irodalomtudomány számára. A három ismert dallam a még ismeretlenekkel szemben csupán egy tizedrészt képvisel.

A Gianeta Padovana nótajelzést viselő, „Nő az én örömem” kezdetű verssel többen is foglalkoztak. Elsőként Eckhardt Sándor, aki a két általánosságban („olasz ének nótájára” és „olasz nótára”) és a két konkrétan („egy siciliana” és „Gianeta Padovana”) megjelölt olasz dallamot, mint ismeretleneket, együtt tárgyalja; az utóbbihoz hozzáfűzve azt, ami a Riemann-féle zenei lexikonban a „padovana” címszó alatt található.¹

⁴³ De navigatione 157—164; QUINN-CHESHIRE: l.m. 92.

¹ ItK 1913. Balassi B. irodalmi mintái. Balassi-tanulmányok. Bp. 1972.